

ZTRACENÁ ZEMĚ

PŘÍBĚH MODERNÍHO RUSKA

Filip J. Scherf

Host

ZTRACENÁ ZEMĚ

Příběh moderního Ruska

Filip J. Scherf

ZTRACENÁ ZEMĚ

PŘÍBĚH MODERNÍHO RUSKA

Filip J. Scherf

Brno 2024

© Filip J. Scherf, 2024

Držitelé práv k obrazové dokumentaci jsou uvedeni na s. 384

© Host — vydavatelství, s. r. o., 2024
(elektronické vydání)

ISBN 978-80-275-2342-9 (PDF)

ISBN 978-80-275-2343-6 (ePUB)

ISBN 978-80-275-2344-3 (MobiPocket)

Barboře, bez níž by tato kniha nevznikla

OBSAH

Prolog	10
Část I	
NAROZENÍ A SMRT	20
1 SOVĚTSKÁ TRAGÉDIE A RUSKÁ NADĚJE	22
2 TRIUMFUJÍCÍ OREL A PLAČÍCÍ MEDVĚD	40
3 VIDĚT DEVADESÁTKY A ZEMŘÍT	56
4 NEMOCNÝ PREZIDENT NEMOCNÉ ZEMĚ	78
Část II	
VZKŘÍŠENÍ	94
5 RUSKO PO TISÍCI LETECH	96
6 NOVÉ POŘÁDKY	108
7 SPŘÍZNĚNÉ DUŠE A POMOCNÁ RUKA	126
8 BEZPEČNĚ VŠICHNI SPOLU	138
9 REVOLUCE, KREV A STRACH	158
10 CESTY SE ROZCHÁZEJÍ	178
Část III	
Z(A)TRACENÍ	196
11 KONEC SLOV A PŘEDSTÍRÁNÍ	198
12 ZTRACENO NEJEN V PŘEKLADU	224
13 PÁDY A VZESTUPY VLÁDCŮ	236
14 TRIUMF SYSTÉMU	250
15 NESPOUTANÁ CIVILIZACE	270
16 ZTRACENÁ ZEMĚ	292
Poděkování	316
Autorská poznámka	320
Poznámky	322
Seznam vyobrazení	384
Jmenný rejstřík	386

PROLOG

*„Rusko je hádanka v nitru záhady
zabalená do tajemství.“*

Winston Churchill o složitosti porozumět Rusku¹

*„Rus nepostihneš rozumem,
běžná míra je necitlivá
k zvláštnosti platné pro tu zem.
Jen věřit v Rus, jen to ti zbývá.“*

Fjodor Ťutčev, ruský romantický básník²

Toto není kniha o Rusku, na kterou je západní čtenář zvyklý. Nepojednává o žádném z témat, která v souvislosti s Ruskem zpravidla plní české, německé, britské či americké publikace a média: o vraždách nepohodlných novinářů, záhadných úmrtích opozičních politiků, věznění občanských aktivistů, likvidaci bývalých činovníků, kteří se obrátili proti Kremlu. Anna Politkovská, Boris Němcov, Pussy Riot či Alexandr Litviněnko nejsou hrdiny následujících stran. Proč? Jejich úsilí a tragédie jsou klíčové pro *západní* pohled na Rusko. Nehledě na odvahu a tragičnost však v *ruském* příběhu o moderním Rusku — příběhu, který tato kniha vypráví — nehrají téměř žádnou roli.

Ztracená země se slovy George F. Kennana, legendárního amerického diplomata v Moskvě konce čtyřicátých let, věnuje „pramenům ruského chování“.³ Porozumění těmto pramenům jen málo pomohou diskuse o *následcích* předmětného chování. Ony zmíněné a v západním diskurzu dominující příběhy osob na okraji ruské politické moci sice čtenáři mohou ukázat, co se s Ruskem děje, nikoliv však, proč se tak děje — a právě to zkoumá tato kniha. Přiblížení se k odpovědi předpokládá rozšíření komfortních a srozumitelných západních narativů o ruský pohled. Neboť, jak píše politolog Dmitrij Trenin, Západ musí brát Rusko takové, jaké je, neprojektovat do něho své představy, hodnoty — a už vůbec ne naděje.⁴

Jenže *jaké Rusko opravdu je*? Rozluštit tento rébus se kolektivní Západ snaží již několik desetiletí. Neúspěšně. „Rusku nerozumíme. A to opravdu hluboce,“⁵ shrnul marnost snah historik východní Evropy Timothy Snyder. Americká rusistka Angela Stent souhlasí se Snyderem a varuje před limity úsilí Západu porozumět Rusku, které „je svým způsobem mimo racionální pochopení (...) a nemůže dodržovat normy, vykonstruované Západem“.⁶

Přesto Západ o vtažení Ruska do světa svých norem a hodnot znovu a znovu usiloval. Ve chvílích zdánlivé blízkosti — během spojení proti nacistickému Německu, po pádu ruského komunismu — Spojené státy Rusko nahlížely svým prizmatem, vnímaly zemi prostřednictvím domněle univerzální nadřazenosti amerického modelu liberální kapitalistické demokracie. Toto naivní, americko-centrické vidění světa se opakovaně ukazovalo být chybou, kterou Spojené státy — a Západ — v přístupu k Rusku opakovaly. Ignorovaly přitom zásadní lekce ruské historie.

V roce 1917 se vlády v Rusku revolucí chopil lid. Nevytvořil však demokratickou vládu lidu jako američtí revolucionáři o sto padesát let dříve. Vláda ruské populace nad Ruskem dala vzniknout jednomu z nejzvrůdnějších režimů v lidské historii — bolševismu. Ten vyústil v desítky milionů obětí a nesčetně materiálně, mentálně a duševně zničených životů. Během druhé světové války Winston Churchill varoval před sovětským vůdcem Josifem Stalinem. Apeloval na amerického prezidenta Franklina D. Roosevelta, aby západní spojenci osvobodili Evropu dříve, než ji obsadí sovětská vojska. Roosevelt nejenže nevyslyšel Churchillovo naléhání, ale se „strýčkem Joe“, masovým vrahem Stalinem, se dokonce setkával tajně za zády britského premiéra. Americká ignorace skutečných ruských záměrů — obsadit východní Evropu a dosadit loutkové komunistické vlády — přispěla k čtyřicetiletému rozdělení Evropy železnou oponou. Po jejím zvednutí a skončení studené války Spojené státy v devadesátých letech mylně vložily své naděje do ruských prodemokratických reformátorů. A právě v této době začíná naše kniha.

Její první část, „Narození a smrt“, ukazuje pokusy o vybudování kapitalistické liberální demokracie v Rusku. Analyzuje, jak Rusové znovu nedokázali vytvořit vládu, která by

připomínala Ameriku nebo Evropu, a ukazuje, proč místo státu západního stříhu v Rusku vznikla zkorumpovaná oligarchie, plná zločinů a každodenního násilí. Druhá část knihy, „Vzkříšení“, se věnuje prvním rokům vlády Vladimira Putina. Ukazuje konsolidaci rozpadajícího se ruského státu a budování centralizované mocenské struktury, kolem níž se postupně sjednotila většinová elita i společnost. Závěrečná, třetí část, „Z(a)tracení“, odhaluje kořeny a následky rostoucích zahraničněpolitických ambic na domácí scéně stabilizovaného Ruska. Zkoumá, jak Moskva začala oprašovat imperiální minulost, otevřeně zpochybňovat legitimitu amerického vedení v mezinárodní politice a nárokovat si vliv — ekonomicky, politicky i vojensky — v ruském blízkém zahraničí.

Všechny tři části knihy *Ztracená země* prostupuje několik klíčových motivů, které společně pomáhají ozřejmit současné Rusko. Prvním je neustálé ruské vědomí vlastní zranitelnosti. Toto vědomí prohloubily pro Rusy potupné následky rozpadu Sovětského svazu — ztráty území, mezinárodního vlivu a domácí stability. „Kde je v univerzu národů ruské místo?“⁷ ptali se Rusové v prvních postsovětských letech. V odpověď se ozývalo bezradné ticho. Rusko se geograficky rozléhalo v jedenácti časových pásmech, avšak nepatřilo nikam, ani na Západ, ani na Východ.

Jako mnohokrát v dějinách bylo Rusko opět *ztracenou zemí*, tentokráte bloudící v novém, postsovětském světě, kterému nerozumělo a kde o něho málokdo stál. Putinův režim skutečných i vykonstruovaných slabostí a hrozeb umně využil. Podněcoval pocit ohrožení vnějšími nepřáteli a vykresloval Rusko jako medvěda, kterého se nepřátelé bez ustání pokoušejí „spoutat, vytrhnout mu zuby a uříznout drápy tak, aby medvěd nebyl schopen ničeho a stalo se z něj vycpané zvíře“.⁸

Ohrožení vnějším nepřítelem pomohlo Putinovu režimu navázat na tradici Ivana Hrozného a Stalina, zkonsolidovat zemi a centralizovat vládnoucí moc, prostupující ruský veřejný život — od politiky přes média po kulturu.⁹ Ruská tradice vlády úzké elity oscilující okolo ústřední postavy cara, generálního tajemníka nebo prezidenta, je druhým klíčovým motivem této knihy. Vládnoucí elita vzkříšeného ruského státu na tuto tradici zdárně navázala. Koncentrované moci pak využila k navázání na imperialistický odkaz Ruska a začala projektovat svůj vliv na území pod historickou kontrolou Moskvy.

Revizionistické a expanzivní Rusko nebylo ničím novým. Pět století imperiální historie, sedm desetiletí ideologické války a čtyřicet let snahy o vojenskou dominanci nad světem z Ruska vytvořily zemi, pro niž je agresivní zahraniční politika normou, nikoliv deviací.¹⁰ Nebyla dílem Putina ani jeho režimu. Její kořeny sahají dále do minulosti a hlouběji do podstaty ruské státnosti i ruského národa. Putinův režim dal pouze průchod preferencím a nárokům, které prostupují ruskou elitou i společností.¹¹

Třetím opakujícím se motivem knihy je ruské vnímání vlasti jako velmoci, která má právo a nárok velmocí být. Zmíněnou zranitelnost kompenzuje silou. Následující kapitoly ukazují, z jakých důvodů se Rusko považuje za unikátní *civilizační* stát a jak chce, aby s ním bylo podle této unikátnosti zacházeno. Odmítá vměšování do vnitřních záležitostí a omezování vnější politiky. Cítí právo jít svou cestou a manifestovat svou zahraničněpolitickou suverenitu.

Ruská představa o vlastní unikátnosti přirozeně naráží na obdobné tendence amerického národního diskurzu. Je tedy nepřekvapivé, že USA a Rusko dlouhodobě vidí svět zcela odlišně, žijí v jiných prostorech, s jinými zkušenostmi

a hodnotami — jak opakovaně ukazuje čtvrtý ústřední motiv této knihy. Moskva a Washington *přirozeně* vnímají jeden druhého jako nepřátele. Válka s Ukrajinou, započatá v roce 2014 a eskalovaná v roce 2022, proto nebyla „bleskem z čistého nebe“, ale nedílnou součástí rozdílnosti a nepřátelství mezi Ruskem a USA.

To nás přivádí k pátému a nejdůležitějšímu motivu. Rusko *nikdy* nedokázalo vytvořit, udržet a rozvíjet kapitalistickou demokracii západního střihu. Všechny dosavadní moderní ruské režimy přímo ohrožovaly západní modely správy státu a s nimi související hodnoty. Bolševické Rusko instrumentalizovalo politický teror a exportovalo nesvobodu. V Jelcinově hroutícím se státě vzkvétal organizovaný zločin, zatímco armáda válčila s vlastními obyvateli. Putinovo Rusko postavilo svou vlastní identitu na opozici vůči dominanci Spojených států s jejich údajnou politickou arogancí a dekadentními hodnotami. Rusko samo se těchto ambic nevzdá. Je proto pro USA a pro kolektivní Západ *ztracenou zemí*.

Postsovětský ruský stát formovalo trauma ze ztráty velmocenského postavení a jeho snaha vydobýt ztracené mezinárodněpolitické pozice. Washington svým studenoválečným triumfem představoval protipól ponížené Moskvy. Svou relativní bezmoc Rusko vztahovalo nikoliv k sjednocující se Evropě, ponořené do vlastní obnovy, ale spíše ke Spojeným státům s jejich globální zahraničněpolitickou orientací. Historická pestrost evropsko-ruských vztahů se do značné míry rozpustila v zjednodušujícím strategickém diskurzu Washingtonem vedené Severoatlantické aliance. Právě USA vedly pokusy o vybudování demokratického kapitalismu v Rusku devadesátých let, kdy Washington dominoval mezinárodnímu uspořádání, v němž se Rusko cítilo marginalizováno a s nímž čím

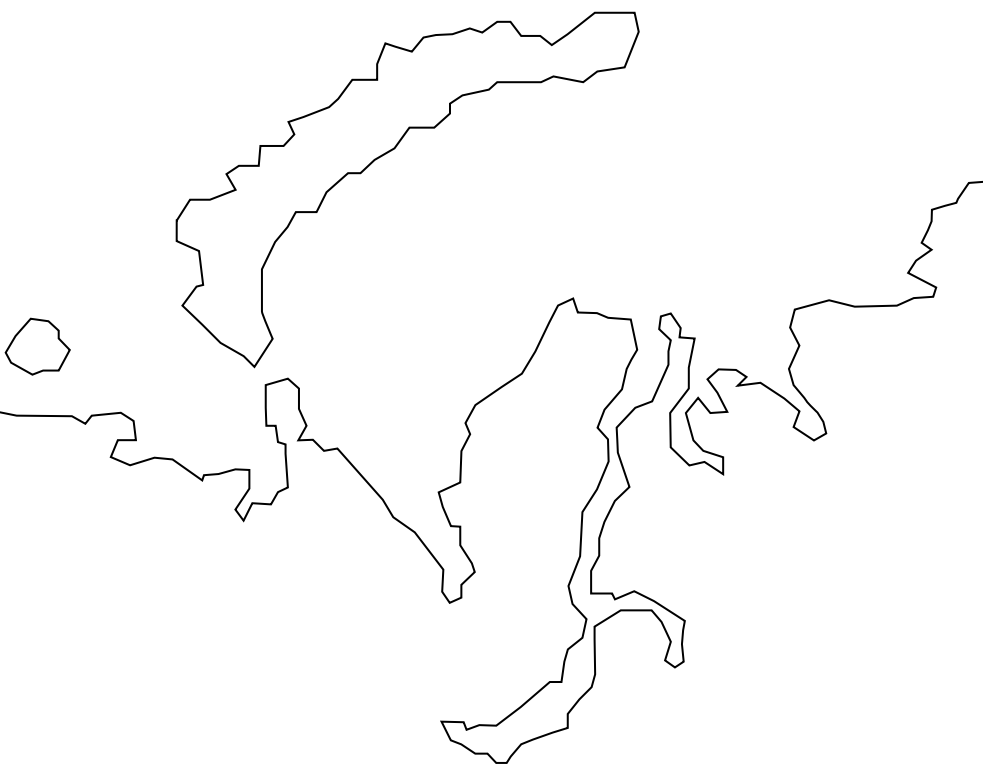
dál hlasitěji nesouhlasilo. Tato kniha proto pojednává o rozdílech ve světě viděném z Washingtonu a z Moskvy; věnuje se utváření postkomunistického státu v kontextu námluv i nepřátelství obou studenoválečných rivalů, které pomohou porozumět modernímu Rusku.

Porozumět Rusku však neznamená schvalovat jeho kroky a už vůbec ne je podporovat. Pochopení oné „hádanky v nitru záhady zabalené do tajemství“ je ale nezbytným předpokladem pro vhodnou politiku vůči Rusku. A více než to, pochopení je nutné k prevenci, ostražitosti a dlouhodobě prozíravému přístupu, který uvidí Rusko nikoliv se strachem, ale s realistickými očekáváními bez falešných nadějí. V opačném případě nám zbu-
de jen „věřit v Rus“ a doufat v nejlepší — v přímém protikladu k našim dějinným zkušenostem.

NAROZENÍ A SMRT

ČÁST I

1 SOVĚTSKÁ TRAGÉDIE A RUSKÁ NADĚJE

„Starý systém padl dříve, nežli nový začal fungovat. Společenská krize se tak ještě více vyostřila.“

Michail Gorbačov v rezignační řeči na post prezidenta SSSR¹

„Vybudování rozumného a spravedlivého státu je přetěžký úkol (...). Tento úkol se nezdařil ani ve vzkvétajících zemích Západu, ale pro nás bude nekonečně těžší a bolestivější, jelikož začínáme se zemí v katastrofálních troskách a s populací bez návyků a kompetencí životaschopné společnosti.“

Alexandr Solženicyn o vytvoření postsovětského Ruska v roce 1990²

← Boris Jelcin 19. srpna 1991 vystoupil na tank v centru Moskvy, aby odsoudil komunistický pokus o puč. Okamžitě se stal domácí i mezinárodní celebritou.

Lovecký zámček Viskuli v západním Bělorusku nechali postavit sovětsí vůdci v padesátých letech. Po vítězství ve Velké vlastenecké válce a ovládnutí východní Evropy byl Sovětský svaz (SSSR) na vrcholu a stal se jednou ze dvou světových supervelmocí. Zámček, ponořený hluboko v Bělověžském pralese, politikům po desetiletí poskytoval klid k plánování a soukromí ke slavení. V chladný den 8. prosince 1991 do Viskuli přijeli vůdci zakládajících republik SSSR — Ukrajiny, Běloruska a Ruska — za jiným účelem; nechtěli ani plánovat, ani se veselit. Chystali se definitivně zničit stát, za jehož slavných dní zámček vznikl. Šest mužů v černých oblecích, po dvou z každé republiky, u dlouhého bílého stolu podepsali Bělověžské dohody, kterými k 26. prosinci 1991 po téměř sedmi desetiletích přestal existovat Sovětský svaz. Komunistické soustátí, které vzniklo na troskách carského Ruska a expandovalo svůj vliv do válkou zničené Evropy, ve světě na prahu nového milénia již nemělo místo.

Rozpadu Sovětského svazu předcházely reformy Michaila Gorbačova v druhé polovině osmdesátých let, glasnost a perestrojka, které se inspirovaly odkazem československého rozvolňování komunismu v šedesátých letech.³ Měly SSSR zachránit před stagnací a otevřít zemi vlastním obyvatelům i světu. Místo reformátory zamýšleného lidštějšího, vřelejšího socialismu však změny přinesly *konec* sovětského socialismu. Ačkoliv Gorbačov netoužil SSSR zničit a nahradit jej demokracií, na konci jeho reformních snah se Sovětský svaz rozpadl a vzniklo (alespoň nominálně) demokratické Rusko.

Gorbačov se mezi komunistickými předáky dlouho jevil spíše „outsiderem“. Narodil se v roce 1931 na severokavkazském venkově, mimo hlavní politické dění soustředěné okolo

Moskvy a Petrohradu. Právnickou fakultu prestižní Moskevské univerzity dokončil v roce 1955, a byl tedy o generaci mladší než jeho kolegové z politbyra a příliš mladý na to, aby se stal přímou obětí stalinistických čistek v druhé polovině třicátých let i na počátku let padesátých. Gorbačovův pohled na svět tak nebyl formován strachem ze Stalina. Přestože vyrostl ve stínu Stalinova kultu, v druhé polovině šedesátých let se postupně přiklonil k reformistickému pojetí komunismu. Nejprve během cest po kapitalistických zemích Itálii a Francii viděl rozdíl v životní úrovni, v kvalitě potravin, v dostupnosti zboží. V roce 1969 pak navštívil Sověty okupované Československo. Očekával, že uvidí oslavované sovětské osvoboditele. Místo toho Gorbačova překvapila nenávist Čechoslováků k sovětským vojákům. Jeho „bratrská“ delegace musela být všude doprovázena ozbrojenou stráží. Vycházející hvězda komunistické strany tak postupně začala zpochybňovat iluzi vybudovanou propagandou soudruhů z jeho vlastní partaje.⁴

Podobně jako mnozí protagonisté pražského jara také Gorbačov věřil v lepší socialismus, v možnost reformy a pokroku *v rámci* komunismu. Tempo změn po pádu berlínské zdi v listopadu 1989 nejprve v socialistických zemích komunistického bloku a záhy v samotném SSSR však Gorbačovovy reformní plány posunulo o mnoho dále, než si tento přesvědčený (jakkoliv reformě nalaďený) komunista představoval. Gorbačov se svými předchůdci sice sdílel víru v marxisticko-leninskou ideologii, avšak na rozdíl od nich ji odmítal prosazovat vojensky. Nejprve v únoru 1989 dokončil stažení sovětských vojsk z Afghánistánu po deseti letech krvavých a neúspěšných bojů proti tamním islamistům. Následně se rozhodl ponechat na základnách několikamilionovou sovětskou armádu a nevyužít ji k potlačení revolucí v zemích východní Evropy, přestože rudoarmějci tam měli

trvale umístěné své jednotky. S růstem protestů proti komunistickým vládám mohl Gorbačov kdykoliv vyhlásit stanné právo doma nebo vojensky zasáhnout v zahraničí. Nikdy tak ovšem neučinil. I proto obdržel v roce 1990 Nobelovu cenu míru — předčasně, jak ukázaly následující měsíce. Situace přímo v SSSR měla k míru a pokoji velmi daleko.

Oslabování dominantní pozice komunistických stran v sovětských satelitech se postupně přelilo do Sovětského svazu samotného. V březnu 1989 se odehrály první částečně otevřené volby do Gorbačovem nově ustanoveného Sjezdu lidových poslanců — parlamentního tělesa s více než dvěma tisíci zástupců. Komunističtí kandidáti získali 87 procent hlasů, avšak do volené části sjezdu se dostali mnozí přední odpůrci vlády komunistické strany, včetně Andreje Sacharova a Borise Jelcina, který získal v moskevském volebním obvodu 90 procent hlasů. Dvoutýdenní zasedání sjezdu fascinovalo zemi odvyklou politickým střetům. Přenosy z jednání sledovalo až dvě stě milionů sovětských občanů.⁵ Snaha komunistů získat prostřednictvím sjezdu širší veřejný mandát postupně oslabila vliv strany.

Gorbačov byl sice v květnu 1990 jako jediný kandidát formálně zvolen prvním prezidentem Sovětského svazu, ovšem jeho pozice slábla. Z jedné strany vedle Gorbačova, reformního komunisty, sílil Boris Jelcin, komunista přetvořený v demokrata. Jelcin budoval paralelní mocenské centrum, a když v červnu 1991 vyhrál prezidentské volby v Ruské svazové republice, postupně se stával hlavním politickým hráčem. Z druhé strany o konec Gorbačova usilovali konzervativní komunisté. Zděšení rychlým úpadkem komunistické moci po sedmi desetiletích absolutní vlády se v polovině srpna 1991 pokusili resuscitovat mrtvého revolučního ducha roku 1917 a uzmout

moc státním převratem. Prokomunističtí vysocí představitelé armády i civilních úřadů se sjednotili za takzvaným „gangem osmi“ pod vedením sovětského viceprezidenta Gennadije Janajeva. Janajev a jeho gang využili Gorbačovova odjezdu na dovolenou na jeho krymskou daču a 19. srpna v ranních hodinách vyhlásili nechvalně proslulou rezoluci č. 1. Jejím prostřednictvím zavedli stav pohotovosti, zakázali shromažďování, zahájili cenzuru tisku a varovali sovětský lid před „smrteľným nebezpečím [demokratizací], které visí nad naší slavnou vlastí“.⁶

Do ulic Moskvy pučisté vyslali tanky, aby ukázali, že slova rezoluce myslí vážně. Ani tanky, ani zákazy však nezabránily Rusům postavit se v centru Moskvy proti Janajevovu gangu. Tváří v tvář změny vyžadujícím spoluobčanům mnozí z vojáků rychle odmítli poslušnost a přešli na stranu demokratických davů. Jelcin sám před Bílým domem, sídlem Nejvyššího sovětu, vylezl na jeden z tanků. Stál na hlavní před shromážděnými občany i televizními kamerami a označil pučisty za zrádce a zločince. Gang osmi v odpovědi zorganizoval improvizovanou tiskovou konferenci. Té se však tři z pučistů ze strachu nezúčastnili. Ostatní po zmatených prosloveh dovolili spontánní otázky novinářů. Nepřipravení a podnapilí revolucionáři nedovedli novinářům přesvědčivě odpovědět a v přímém přenosu podlomili vlastní autoritu.⁷

„Jelcin na tanku“⁸ slavil mediální triumf doma i v zahraničí. Následujícího dne, 20. srpna, Jelcin vydal dekret, kterým převzal kontrolu nad armádou, KGB i ostatními silovými složkami. Noční ozbrojený střet mezi částí vojáků, kteří nehledě na Jelcinův dekret zůstali loajální pučistům, a demonstranty měl za následek několik obětí. Střety ale nevedly k větším nepokojům a 22. srpna byl puč definitivně potlačen a jeho protagonisté zatčeni. Demokraté svůj úspěch

oslavili symbolicky stržením sochy Felixe Dzeržinského, zakladatele sovětské tajné policie, před sídlem KGB na Lubjance.⁹

Hlavní terč puče, Michaila Gorbačova, spolupracovníci gangu po celou dobu drželi v domácím vězení na jeho krymské dači. Gorbačovovi bodyguardi mu však zůstali dostatečně loajální na to, aby mu přinesli radiopřijímač, kde zadržený prezident-reformátor prostřednictvím BBC a *Voice of America* monitoroval dramatické události v Moskvě. Když se dozvěděl, že sami komunisté, jejichž setrvání u moci hájil, byli jedněmi z hlavních strůjců puče, jeho obhajoba reformního komunismu ztratila legitimitu. Gorbačov zahanbeně odešel do pozadí. Jelcin převzal otěže a prohlásil komunistickou stranu za rozpuštěnou. Puč tak komunistické soustátí nezachránil, ale naopak urychlil jeho rozpad.¹⁰ Je ironií dějin, že právě pokus o revoluci uspilšil definitivní zánik revolucí vzniknuvšího Sovětského svazu.¹¹

Gorbačov ve své řeči na rozloučenou odevzdaně prohlásil, že „starý systém padl dříve, než nový začal řádně fungovat“.¹² Ve svých pamětech, vydaných v roce 1995, připustil, že nedokázal předložit ucelený program přerodu komunistického Sovětského svazu v uskupení demokratických republik. Sebekriticky dodal, že při absenci alternativy, prosazované shora, byl rozpad Sovětského svazu nevyhnutelný.¹³ Slovy historika Stephena Kotkina, „Gorbačovova sabotáž sovětského systému byla sice nezamýšlená, ale provedená mistrovsky“.¹⁴ Dne 25. prosince 1991 byla v Kremlu stažena rudá vlajka se srpem a kladivem. Po setkání v zámečku Viskuli zmizely sovětské insignie také z moskevského paláce. Nahradila je ruská trikolóra. Následek dohod, podepsaných ve skrytu Bělověžského pralesa, zasáhl samotné centrum zhroucené komunistické velmoci. Do prezidentského křesla nového ruského státu usedl Jelcin. A Gorbačov?

Strůjce rozpadu opustil ruský politický svět bez fanfár a stal se smutnou celebritou, vystupující v zábavných pořadech, ve filmech, hudebních klipech a reklamách. Americký řetězec Pizza Hut jej vyfotil na své propagační materiály pro ruské milovníky americké pizzy; v další reklamě šedivějšího Gorbačova vezla luxusní limuzína kolem pozůstatků berlínské zdi a vedle sebe měl bývalý ruský lídr tašku Louis Vuitton, plnou tajných dokumentů.¹⁵

MATOUČÍ NOVÝ SVĚT

Logickým následkem překotného přerodu stagnujícího Sovětského svazu v nezkušenou demokracii byla politická nestabilita, společenská nejistota a materiální bída.

Politická nestabilita nastala zmizením desetiletí trvajícího mocenského monopolu komunistické strany. Na jeho místo nastoupila tvrdá soutěž mnoha neustále vznikajících a zanikajících politických stran. Ruské elity ani prostí Rusové, kteří vyrostli v sovětských školách a mládežnických organizacích, neměli praktické zkušenosti či vžitý vzorec chování pro orientaci v politické džungli rodícího se pluralitního systému. Mnozí nevěděli, které straně věřit, kdo z politiků své sliby dokáže splnit a jaké sliby vůbec požadovat v situaci, kdy každodenní život doprovázely prázdné obchody a zločin v ulicích.

Společenskou nejistotu prohluboval všudypřítomný boj o moc a majetek. Zatímco staří komunisté usilovali o návrat ke kormidlu, noví demokraté zápolili mezi sebou. Jedni volali po liberální demokracii západoevropského střihu, druhí apelovali na ruský nacionalismus a renesanci carských hodnot ruské mocenské politiky samoděržaví a pravoslaví. Jistí Rusové vnímali

jako nevyhnutelný vstup Ruska do západních mezinárodních organizací včetně Evropské unie (EU), další se obávali rozpadu federálního státu na mnoho menších národnostních nástupnických zemí. Všechny tyto protichůdné scénáře se přitom v chaosu začátku devadesátých let jevily podobně realisticky. Všechny sféry ruské společnosti prostupovala výsledná nejistota, která komplikovala realizaci velkých politických úkolů i všední fungování obyčejných Rusů.

Politickou a společenskou nestabilitu provázela a umocňovala materiální bída, která odrážela celkový ekonomický propad země. Uvolňování tržní kontroly a rozvoj drobného podnikání na konci osmdesátých let nepřinesl Sovětskému svazu únik ze stagnace Brežněvových let a kýžený hospodářský rozvoj. Snaha zlepšit situaci překotným obnovením ústředního plánování v roce 1990 problémy ještě prohloubila. V obchodech chybělo zboží. Na to málo, co bylo možné sehnat, se stály hodinové fronty. Výrobky přivážené ze Západu a hrazené zahraniční finanční pomocí byly povětšinou staré a nekvalitní.¹⁶ Kombinace vnějších faktorů — kolaps obchodu a nízké ceny energetických surovin — a vnitřního selhání reformních snah přivedlo Rusko k bídě, rubl k bezcennosti a obchody k vyprázdnění.¹⁷

Málokdo z Rusů se dokázal zorientovat v chaosu matoucího nového světa. Vytratil se stabilní rámec zmizelé sovětské (ne)reality, dosud udržovaný promyšlenou propagandou. Propagandisté byli v sovětském životě všudypřítomní — od školy přes mládežnické organizace až po zaměstnání, rozhlas a televizi.¹⁸ Výsledkem byl sociologem Alexandrem Zinovjevem popsán *homo sovieticus*, jehož jazyk i myšlení formovala marxisticko-leninská ideologie. Jedním z úhlavních nepřátel této ideologie byl kapitalismus, v sovětské propagandě těsně spjatý

s dekadentními západními demokraciemi. Když komunismus padl, z kapitalisty-nepřítele se najednou stal kapitalista-vzor. Desetiletí budovaný a pěstovaný světonázor se otočil o sto osmdesát stupňů. Rusové, zvyklí neprojetovat veřejně své názory ze strachu před donášením a perzekucí, měli tuto změnu v tichosti přijmout.¹⁹

Přijetí změn ovšem neprospívala zjevná nekompetentnost nových elit, všudypřítomná korupce a nerovnost mezi vládnoucí skupinou a masou. Nejlépe si v nově se utvářejícím systému často poradili zkušení komunističtí funkcionáři. Stovky tisíc sovětských úředníků se postupně včlenily do rodících se demokratických struktur. Bývalí činovníci SSSR se rychle adaptovali a začlenili do nominálně nových expandujících a sílících orgánů a institucí. Malou skupinu přesvědčených — a mnohdy naivních — demokratů převálcovali zkušení *aparátčící*, kteří věděli, jak institucionální moc přetavit v osobní materiální prospěch. Boj o demokracii se tak zároveň stal bojem o vliv a majetek. V něm často vítězili aparátčící, kteří se vrátili ke svým starým stolům, začali obchodovat s povolenkami, státními licencemi, blokovat vyšetřování komunistických zločinů a obohacovat se více, než kdy mohli v době komunismu.²⁰

Vliv exkomunistických byrokratů mohli vyvažovat navráťivší se ruští emigranti. Nepřátelé bolševismu — a často již jen jejich potomci — se poprvé po desetiletích strávených v exilu vrátili do Ruska. Byli odhodláni přispět k budování nového Ruska svými zahraničními zkušenostmi. Mnohdy však narazili na odpor nejen aparátčíků, ale také *homo sovieticus*, vychovávaných k nedůvěře, ne-li přímo k nenávisti ke „zrádcům a špiónům“ opustivším Sovětský svaz. Místo splynutí v jednotnou postsovětskou společnost tak v případě bývalých

emigrantů došlo spíše k vytvoření paralelní komunity. Jejich vztah s Rusy, kteří žili v sovětském Rusku, zůstal napjatý, plný nepochopení a vzájemné nedůvěry.

Z EVROPY ZPĚT DOMŮ

Rozpad Sovětského svazu přinesl největší změnu mocenského uspořádání v Evropě od konce druhé světové války. Přestal existovat kontinent rozdělený železnou oponou na východní a západní, na demokratický a komunistický. Státy sovětského bloku se zbavily kontroly Moskvy a nastoupily na cestu k demokratizaci. Národnostní sovětské republiky zejména ve východní Evropě a na Kavkaze závistivě sledovaly, jak se jejich bývalí socialističtí bratři zbavili komunistického jha — a rozhodly se je následovat.

V lednu 1991, čtrnáct měsíců po pádu berlínské zdi, v pobaltských sovětských republikách Litvě a Lotyšsku vypukly protesty na podporu nezávislosti, vyhlášené v první polovině roku 1990. Proti protestujícím násilně zasáhly sovětské tanky. „Krvavá neděle“ v Litvě si vyžádala čtrnáct obětí, „barikády“ v Lotyšsku šest obětí. Sovětský prezident a předčasný držitel Nobelovy ceny míru Gorbačov do konce života tvrdil, že vojenský zásah neschválil a nevěděl o něm.²¹ Ať už byla skutečnost jakákoliv, ani tanky, ani údajně pasivní Gorbačov nedokázali pobaltské republiky udržet v SSSR. A příkladu Litvy a Lotyšska krátce nato následovaly Bělorusko a Ukrajina.

Sovětský svaz se na vrcholu své expanze rozkládal na 22 milionech kilometrů čtverečních. V jedenácti časových pásmech žilo 290 milionů sovětských obyvatel. Nyní se tato ohromná „rudá říše“, první proletářský stát světa a vůdce

mezinárodního socialismu, rozpadl na patnáct nezávislých národních států. Zůstalo „jen“ Rusko — okleštěné, menší, zhrzené a potupené; ovšem stále bohaté na nerostné suroviny a vyzbrojené největším jaderným arzenálem na světě.

Vzhledem k tomuto arzenálu si americká vláda George Bushe staršího stanovila za svou přirozenou prioritu zabránit jaderné katastrofě v důsledku rozpadu SSSR. Když se sovětské tanky objevily ve Vilniusu, Bushova vláda odmítla zasáhnout, aby nevyprovokovala střet s hroutícím se Sovětským svazem. Spokojila se s diplomatickou kritikou sovětské intervence. Nástupnické republiky Washington uznal až postupně, když už nehrozila bezprostřední vojenská konfrontace s Moskvou.²²

S postupným úpadkem SSSR se objevovala nejen hrozba přímé konfrontace s USA, ale zejména vznikalo riziko, že Moskva ztratí kontrolu nad sovětskými zbraněmi hromadného ničení. „Zabránit jejich nekontrolovanému šíření bylo našim hlavním cílem,“²³ vzpomíná Bushův ministr zahraničí James Baker. Tohoto cíle chtěl Washington dosáhnout kombinací diplomacie a finanční podpory. V diplomatické rovině Baker a jeho kolegové Gorbačovovi opakovali, že Spojené státy jsou odhodlány společně se Sovětským svazem redukovat arzenál jaderných zbraní.²⁴ Bílý dům díky těmto rozhovorům získal pravidelný přehled o stavu sovětských zbraní a vhléd do smýšlení sovětského vedení nad rámcem pravidel, vyplývajících z tehdejších úmluv, dojednaných Ronaldem Reaganem. Toto diplomatické úsilí vyvrcholilo v červenci 1991 podpisem dohody START, zavazující obě strany k postupnému zmenšování jejich jaderných arzenálů.²⁵

Baker zároveň ubezpečoval ruské vedení, že Washington rád uvolní finanční prostředky na zabezpečení a likvidaci

sovětských jaderných a chemických zbraní, které se postupně dostávaly mimo území Sovětského svazu do nástupnických republik, a tedy mimo kontrolu Moskvy. V listopadu 1991 proto vznikl byrokraticky pojmenovaný Program kooperativního snížení hrozby.²⁶ Jeho prostřednictvím Spojené státy až do roku 1996 za miliardy dolarů organizovaly aktivity k zabezpečení a likvidaci zbraní hromadného ničení, které se nacházely na celém území bývalého SSSR. Výsledkem bylo vyřazení 6 800 jaderných raket z provozu a zrušení jaderného programu v Kazachstánu, Bělorusku a na Ukrajině. Tyto nástupnické země tak zůstaly vůči jaderné velmoci Rusku relativně bezbranné, což v následujících letech přineslo známé následky.

Nad rámec kontroly nad zbraněmi hromadného ničení neměli američtí zahraničněpolitici činitel připravenou žádou „velkou strategii“, kterou by se v novém pořádku mohli řídit. Pád berlínské zdi je zaskočil. Historička Mary Sarotte píše, že odpověď Washingtonu na postupnou dezintegraci Sovětského svazu byla „oduševnělou improvizací“.²⁷ Pozornost Washingtonu si žádalo zejména sjednocující se Německo.

Američané doufali, že Němci, jejichž hranice tvořila frontovou linii studené války, budou jednat v souladu s americkými zájmy. Hlavním zájmem se postupně stal vývoj, který by byl pro poválečnou generaci amerických politiků nepředstavitelný. Rozdělením Německa v roce 1945 vyvrcholilo vítězství Spojenců, které garantovalo neškodnost postnacistických německých států. Nyní, o dvě generace později, Washington usiloval o *sjednocení* Německa.

Sjednocení mělo proběhnout bez konfliktu s Moskvou a zároveň způsobem pro Moskvu dříve zcela neakceptovatelným — v rámci NATO a s dominantním americkým vlivem v obnoveném Německu. Americká diplomacie stála před

zdanlivě nemožným úkolem. Gorbačov byl na počátku roku 1990 proti sjednocení a zcela odmítal perspektivu jednotného německého státu v NATO. Vedle svých výhrad, pro americké vyjednavče nijak překvapivých, se Gorbačov chytře snažil vystupovat zdánlivě v zájmu amerických spojenců, jak nových (Československo, Polsko), tak dlouholetých (Francie, Velká Británie). „Pro Poláka je sjednocené Německo pořádná otázka,“²⁸ řekl Gorbačov Jamesi Bakerovi na uzavřeném jednání. Gorbačov se také pokoušel varovat Bakera před možným německým revizionismem vůči československým sudetským územím, o které Německo po prohrané válce přišlo. Po jednáních v Paříži a Londýně Gorbačov upozornil Bakera, že Francie a Británie nemusí akceptovat, že z Německa vyroste v Evropě nové mocenské centrum, které sníží jejich relativní vliv. „Evropě hrozí další nestabilita,“²⁹ uzavřel Gorbačov svou snahu přesvědčit Washington, aby stáhl nebo alespoň zpomalil svou podporu hlavnímu hybateli sjednocení, západoněmeckému kancléři Helmutu Kohlovi.

Američané se nakonec rozhodli postavit slábnoucího Gorbačova před hotovou věc. Baker smetl Gorbačovovy námitky ze stolu a řekl mu, že „proces sjednocení probíhá rychleji, než kdokoli očekával“. Gorbačovovy argumenty odmítl také jménem amerických spojenců. Washington je s Paříží i Londýnem v pravidelném a otevřeném kontaktu, prohlásil Baker, a tak ví nejlépe, že spojenci vnímají sjednocení Německa jako nevyhnutelné a žádoucí. První východoněmecké svobodné volby v březnu 1990 Bakerova slova potvrdily. Východní Němci jednoznačně podpořili kandidáty pro sjednocení. Nehledě na ruská přání či obavy, „vnitřní sjednocení Německa se brzy stane skutečností,“ uzavřel Baker svou diskusi s pokořeným Gorbačovem.³⁰

Američané nečekali na sovětský souhlas a spolu s Berlínem, Paříží a Londýnem v září 1990 podepsali právní rámec budoucího německého sjednocení — Smlouvu o konečném uspořádání ve vztahu k Německu. S vývojem událostí roku 1990 Gorbačov postupně vnímal nevyhnutelnost sjednocení a chápal, že bude muset souhlasit. Nechtěl však ustoupit s prázdnýma rukama. Pokoušel se od Washingtonu získat garance, že NATO neabsorbuje východní Německo. Bush byl ovšem neoblomný. Otočil Gorbačovovu argumentaci naruby. Právě proto, aby v Evropě nedošlo k budoucím konfliktům, musí NATO zůstat, opakoval Washington.³¹ Prezident spolu s Bakerem trvali na sjednocení Německa *uvnitř* NATO.

Gorbačov, zatížený domácí nestabilitou, nakonec ustoupil i tentokrát. Souhlasil nejen se vstupem sjednoceného Německa do NATO, s rozpuštěním Varšavského paktu, ale také s úplným stažením sovětských vojsk z Evropy do ruské domoviny, aniž by výměnou získal neutralitu Německa.³² Přitom ve východní Evropě sídlilo půl milionu sovětských vojáků, z toho dvě stě tisíc přímo ve východním Německu. Sovětský svaz — a Michail Gorbačov — byli již natolik slabí, že nedokázali od Západu vymoci žádné ústupky.³³

Sjednocení Německa by bez Gorbačovova souhlasu nebylo možné. Avšak asertivní postup Spojených států a rychlý sled událostí ponechal Gorbačovovi jedinou alternativu k souhlasu — vojenskou sílu. K té se však Sovětský svaz neuchýlil.³⁴ Úspěšné dosažení maximalistického amerického scénáře s ruským souhlasem výmluvně ukázalo slabost a bezmocnost hroučícího se Sovětského svazu.

Se zhroutením SSSR se změnil světový pořádek. Komunismus v Sovětském svazu ztratil svého globálního vlajkoře, nositele proletářské revoluce. Nové Rusko vstoupilo do

poststudenoválečného světa zmatené a zahanbené ponížením, ztrátou území, obyvatelstva, prestiže, vlivu i vojenské přítomnosti v Evropě. Amerika na druhé straně představovala vítězný systém. Minimálně ve vnímání Washingtonu (a do značné míry také jeho spojenců) se ukázalo, která forma ekonomiky a vlády je historicky vyvolená a správná — totiž kapitalismus a liberální demokracie.

Svět dvou soupeřících supervelmocí se proměnil ve svět jednoho dominantního hegemonu. Americký politický komentátor Charles Krauthammer dominanci Spojených států slavně označil za „unipolární moment“.³⁵ V tomto momentu, doufal Washington, bude Amerika moci šířit svou vizi do světa bez všudypřítomné opozice Moskvy; státy třetího světa již nebudou místem střetu dvou nekompatibilních studenoválečných ideologií. Nyní si vyberou svou liberálnědemokratickou cestu — tak jako to učinily evropské země bývalého komunistického bloku. Američané věřili, že cestou kapitalistické liberální demokracie půjde i nové Jelcinovo Rusko.

2 TRIUMFUJÍCÍ OREL A PLAČÍCÍ MEDVĚD

*„Stalo se to, co se kvůli naší nedbalosti
a hlouposti nemohlo stát — fašisté
se chopili zbraní a pokusili se uzmout
moc. Můžeme vinit jen sami sebe.
Historie nám ještě jednou dala možnost
vykročit k demokracii a civilizovanosti.
Nenechejme si tuto možnost utéci tak
jako už mnohokrát.“*

otevřený dopis dvaadvaceti ruských umělců adresovaný
prezidentu Jelcinovi¹

*„Mysleli si, že budou žít jako v Americe
nebo v Německu — a žijí jako v Kolumbii.“*

Jelena Jurjevna Gagarinová o životě v Rusku na počátku
devadesátých let²

← Zánik Sovětského svazu a vznik nástupnických států provázely nestabilita a násilí. Ruská armáda 4. října 1993 ostřelovala Bílý dům v Moskvě, kde se zabaríkadovali Jelcinovi protivníci.

V březnu 1983 označil tehdejší prezident USA Ronald Reagan, původně hvězdný herec Hollywoodu, Sovětský svaz za „říši zla“.³ Reaganovým slovům s křesťanským podtextem tleskal vyprodaný sál plný amerických evangelikálů. V té době Sovětská vojska neúspěšně válčila v Afghánistánu a v Moskvě vládl veterán KGB Jurij Andropov. Když zachmuřeného špiona Andropova nahradil usměvavý reformátor Gorbačov, který SSSR otevřel vnitřním změnám i kapitalistickému světu a zpackanou válku ukončil, sám Reagan svůj výrok o říši zla označil za neaktuální. Avšak pro Ameriku si soupeření se Sověty *morální* charakter zachovalo. Zvítězit ve studené válce pro USA znamenalo nejen otázku státního zájmu či národní bezpečnosti; šlo o věc dobra a spravedlnosti. V hlavách washingtonských stratégů si Amerika zasloužila zvítězit, neboť stála na správné straně dějin.

Morální nadřazenost a triumfalismus USA na sklonku studené války dokonale vystihl americký „dvorní filozof globálního kapitalismu“⁴ Francis Fukuyama. V létě 1989, několik týdnů před pádem berlínské zdi, Fukuyama v časopisu *National Interest* publikoval článek s relativně pokorným názvem ve formě otázky „Konec dějin?“. V textu s již menší pokorou tvrdil, že konečně přišel nevyhnutelný zánik marxismu-leninismu. Tuto ideologii, pokračoval Fukuyama, postupně ve světě vytlačí tržní ekonomika a kapitalismus. Vyhasnutí střetu demokratického kapitalismu a komunismu pro Fukuyamu nepředstavovalo „jen konec určitého období poválečných dějin, ale konec dějin jako takových: cílový bod ideologického vývoje lidstva a univerzalizaci západní liberální demokracie jako konečné formy vlády“.⁵ Tento triumfalistický pohled formoval americkou politiku vůči Rusku v prvních letech jeho postsovětské existence.

Již v roce 1992, kdy se postkomunistické Rusko teprve formovalo, Fukuyama s charakteristickým americkým sebevědomím odpověděl sám sobě na otázku, kterou si položil o tři roky dříve. Název jím tehdy vydané knihy *Konec dějin a poslední člověk* již otazník nepotřeboval. Dobro zvítězilo a autor již nepochyboval o úspěšném tažení liberální demokracie světem.⁶ Nové Rusko — chaotické, tápající a zdánlivě tvárné — představovalo pro americké politiky a experty ideální příležitost vyzkoušet Fukuyamovu populární teorii v praxi.

Předním expertem, ovlivněným Fukuyamovým myšlením, byl náměstek ministra obrany Paul Wolfowitz. Vztah Wolfowitze a Fukuyamy sahal až do filozofových studentských let na Yaleově univerzitě, kde byl tehdy bakalářský student Fukuyama chráněncem profesora Wolfowitze. Když Wolfowitz v polovině sedmdesátých let opustil akademický svět kvůli práci pro americkou vládu, Fukuyamu si odvedl s sebou — nejprve jako stážistu v Americké agentuře pro odzbrojování, poté na ministerstvo zahraničí, kde Wolfowitz působil v první Reaganově vládě. Právě v době, kdy Reaganova „říše zla“ prohlubovala moralizující rozměr americké konfrontace se Sovětským svazem.⁷

Náměstek Wolfowitz podléhal ministru obrany Richardu Cheneymu, budoucímu viceprezidentovi George Bushe mladšího. Cheneyho dějinný triumfalismus se prolínal s Wolfowitzovými představami. Společně vedli takzvané washingtonské „jestráby“, kteří zastávali — a prosadili — fukuyamovsky povýšený přístup vůči novému Rusku. Tito jestřábi na jednáních své kolegy neústupně přesvědčovali o nezbytnosti aktivního amerického vedení na mezinárodněpolitické scéně, má-li se postsovětský svět rozvíjet demokraticky. Nyní, když měly Spojené státy dorazit na konec dějin, nemusely

poprvé po desetiletích brát ohled na ruské zájmy. Wolfowitz konstatoval, že USA konečně mohly jednat, jak jim osud předurčil — totiž šířit liberální demokracii.⁸ Pro Bushe a jeho jestráby se Amerika stala politiky dlouho vzývaným „zářícím městem na kopci“, k němuž bude s obdivem směřovat zbytek od komunismu osvobozujícího se světa — v čele s Ruskem.

Bushův tým se usilovně snažil Rusko skutečně pochopit. Cheney inicioval neformální večerní a víkendová setkávání tehdejšího týmu zahraniční politiky s předními *americkými* odborníky na Sovětský svaz. Tato skupina „konzervativců na sebe pohlížela jako na rozhodnější, tvrdší a intelektuálně odvážnější, než byla většina ostatních lidí ve Washingtonu“.⁹ Jejich pravidelné semináře umožnily tvůrcům americké politiky proniknout do minulosti i přítomnosti hroutícího se komunistického impéria. Avšak po desetiletích izolace se — nehledě na tyto snahy — stále jednalo o *americký* pohled, který byl zakotven v letech ideologického soupeření a nyní stvrzen domnělým konečným dějinným triumfem.¹⁰

Pod vedením Cheneyeho, Wolfowitze, zástupce šéfa Bushovy vlády Roberta Zoellicka, Roberta Gatese a dalších konzervativních expertů se Washington postupně rozkoukával ve světě bez železné opony. Z oduševnělé improvizace se vlivem triumfalismu pomalu stávala ucelená strategie americké politiky vůči Rusku. Jejím základním cílem, vzpomíná Zoellick, slovy připomínajícími Fukuyamův jazyk, „bylo překonat studenoválečná ideologická rozdělení prostřednictvím podpory otevřených, tržních a demokratických ekonomik“.¹¹ Aby mohly do cíle dějin dorazit i další státy — v první řadě Rusko —, jejich vlády potřebovaly s řízením demokratizačních změn americkou pomoc.¹²

Skutečná ruská realita byla od představ Washingtonu značně odlišná. Dějiny tam běžely překotným tempem kupředu. V Rusku dějiny neskončily.¹³ Rusko se nestalo liberálnědemokratickou mírumilovnou republikou. Podobně jako mnohé jiné státy — od Severní Koreje přes Írán po Čínu — si Rusko vybralo vlastní cestu rozvoje. Netoužilo a netouží být vedeno Spojenými státy, osvětlujícími z pomyslné hory cestu k demokratické budoucnosti pod benevolentní vládou Washingtonu. Moskva, nakrátko oslepená americkou září, si brzy promnula oči a začala se ztrácet ve stínu. Jak se nové Rusko postupně zdvihalo z kolen, tento stín se stával stále delším, temnějším a hůře proniknutelným. Brzy jím světlo z Ameriky nejen neprostoupilo, ale dokonce jím bylo zapuzeno — to ale předbíháme.

Tehdy, na počátku devadesátých let, Rusko svou postkomunistickou identitu teprve hledalo a k Washingtonu ještě vzhlíželo. Ospalá stagnace konce SSSR byla pryč. Nahradil ji tvrdý boj o moc a peníze. USA se z Ruska snažilo vytvořit nový kapitalistický trh, zatímco hrozila politická revoluce, někteří bohatli a mnozí neměli nic. V Moskvě střílely ruské tanky a čečenská válka chaos prohlubovala.

POSLEDNÍ VZEPĚTÍ BOLŠEVIKŮ

Spojené státy udávaly z pozice vítěze tón diskuse s Ruskem, vysvětlovaly a poučovaly. „Pane Gorbačove,“ objasňoval asertivně Baker v rozhovoru mezi čtyřma očima se sovětským lídrem, „ekonomika může být buď plánovaná, nebo tržní. Není žádné třetí cesty.“¹⁴ O Bakerově preferenci — a jediné možnosti Ruska — nemohlo být pochyb. Rusko zavede tržní ekonomiku. Washington rozhodl.

Vedením ekonomické transformace Ruska byl pověřen harvardský profesor Jeffrey Sachs. Ten si zavádění tržních reforem vyzkoušel v nově demokratickém Polsku, kde od roku 1989 působil jako vládní poradce a podílel se na prvních krocích přechodu Polska ke kapitalismu. Teď přišel na řadu ještě větší experiment — Rusko po sedmi desetiletích plánované ekonomiky. Sachsovi asistovali další tehdejší přední a mocní novokeynesiánci: hlavní ekonom Světové banky Lawrence Summers a jeho předchůdce ve Světové bance profesor Stanley Fischer z Massachusetts Institute of Technology. Jejich recepty, jak uvidíme ve třetí kapitole, nakonec Rusko spolu s dalšími faktory přivedly do ekonomického propadu, hyperinflace, nebetyčné korupce a do stavu, kdy politiku ovládli privatizací stvoření oligarchové.¹⁵

Zatímco Američané rýsovali plány velkolepého ekonomického přerodu, Rusko upadalo do chaosu. S odchodem komunismu zmizel leviatan, který udržoval pořádek. Nyní vznikala nová pravidla a staronové instituce. V legislativní džungli a správním vakuu se Rusko řítilo do stále hlubší propasti.

V letech 1991 a 1992 přesáhl deficit sovětského rozpočtu 20 procent (oficiálního) HDP (pro srovnání, americká ekonomika se v nejhrošším období velké deprese 1929–1930 propadla „jen“ o 9 procent). Statistika však neodpovídala skutečnému objemu zboží na ruských trzích. Ruský průmysl, odštěpený od východoevropských dodavatelských řetězců, nekontrolovatelně upadal. Produkce ruské ekonomiky v roce 1992 klesla o 14,5 procent.¹⁶ Velká část ruských průmyslových kapacit se stala zastaralou. Průměrné stáří výrobních strojů v SSSR bylo čtyřicet sedm let, v USA sedmnáct.¹⁷ Nástupnický ruský stát byl navíc zahraničními věřiteli přinucen převzít sovětský dluh

ve výši padesáti šesti miliard dolarů.¹⁸ K jeho splacení nemohl využít sovětské rezervy zlata a cizích měn; ty beze stopy zmizely a nebyly nikdy nalezeny. Zbylé státní rezervy by vystačily na financování importu méně než dvě hodiny. Inflace v stovkách procent učinila rubl méně žádaným platidlem než vodku, mouku, cukr, chléb a jiné základní produkty. Černý trh, v době komunismu vždy rozsáhlý, dosáhl objemu z dob Velké vlastenecké války. Ale zatímco pamětníci války se uchýlili k tehdejším trikům přežití, mladší ročníky byly často v bezradném šoku a tápání.¹⁹

Ekonomické problémy provázela — a umocňovala — politická nestabilita. Od prvních dní existence nového Ruska ulice měst průběžně plnili demonstranti. Polarizace stoupala s rostoucí frustrací nad vývojem, který uspokojoval málokoho. Protesty proto organizovaly rozličné tábory nespokojených Rusů, od komunistů přes demokraty po nacionalisty. Jejich požadavky se různily a sročení často vedla k výtržnostem a střetům s policií. Sami policisté si při zásazích proti demonstrantům nezřídka násilně vylévali vlastní frustraci z nuzných pracovních podmínek — nízkých platů, zastaralého vybavení, odporných služeben.

Podobu i tempo ruských reforem čím dál více zpochybňovali nejen prostí ruští občané, ale také intelektuálové a politici, kteří se na nich sami podíleli. Jelcin reformní neúspěchy řešil četnými personálními změnami. Během dvou volebních období vyměnil pět předsedů vlády, okolo čtyřiceti vicepremiérů a přes sto sedmdesát ministrů.²⁰ Personální obměny však vždy jen prohloubily politickou nestabilitu, dále rozštěpovaly mocenské frakce a podkopávaly důvěru občanů v systém.

Nad neúspěchy reformátorů si mnuli ruce stále vlivní komunisté, kteří odmítali tržní orientaci země a zuřili nad rostoucím americkým vměšováním do záležitostí, jež byly ještě

nedávno čistě vnitroruské.²¹ Také nemohli přijít na chuť Jelcinovým namyšleným „mladým puškám“, politikou nedotčeným sebevědomým třicátníkům a vůdčím reformátorům v čele s energickým reformním idealistou Anatolijem Čubajsem a profesorsky chladným Jegorem Gajdarem.²² Těm se s nástupem Jelcina proměnil život k nepoznání: z nadějných akademiků a neznámých specialistů se stali kapitány ruské ekonomiky, navigující ohromný ruský stát z klidných vod socialismu do rozbouraného moře tržní ekonomiky. Jelcin sice Čubajse, Gajdara a jejich tým s úšklebkem označoval za „mladé arogantní začátečníky“,²³ ale věřil jejich energii a považoval za užitečné, že ve srovnání se starými aparátčíky nebylo jejich ekonomické a politické myšlení tolik ovlivněno bolševickou mentalitou. Avšak nadšení a energie odhodlaných idealistů narážely na systém vybudovaný komunistickou stranou, jejíž stoupenci se nehodlali vzdát bez boje.²⁴

Komunisté se s prezidentem shodovali na tom, že Rusko je v zoufalém stavu. Rudí vinili prezidenta. Jelcin hledal chybu v parlamentu, který podle něj záměrně blokoval reformní snahy vlády. S rostoucím tlakem na zlepšení situace a frustrací z pomalých změn Jelcin zákonodárce stále častěji obcházel vydáváním prezidentských dekretů. Jejich cílem bylo zavádět reformy bez dlouhých parlamentních vyjednávání. Dne 21. září 1993 došla Jelcinovi trpělivost s parlamentními obstrukcemi definitivně. Vydal kontroverzní dekret č. 1400, jímž Nejvyšší sovět rozpustil a na prosinec vyhlásil volby do nového, dvoukomorového parlamentu.²⁵ Tím prezident porušil stále platnou sovětskou ústavu, kterou považoval za zoufale zastaralou, a vyhlásil válku rebelujícím poslancům.

Do čela opozice proti dekretu č. 1400 — a proti Jelcinovi samotnému — se postavili dva z tehdy nejvlivnějších ruských

politiků, Jelcinův bývalý viceprezident Alexandr Ruckoj, kterého Jelcin v září téhož roku pro nekompetentnost vyhodil z viceprezidentské kanceláře v Kremlu, a předseda Nejvyššího sovětu Ruslan Chasbulatov. Tento ekonom čečenského původu stál v posledních měsících existence SSSR po boku Jelcina. Podpořil jej při puči v srpnu 1991 a v nově vzniknuvším Rusku byl jako Jelcinův člověk zvolen předsedou Nejvyššího sovětu. Mezi poslanci Chasbulatov postupně rozšiřoval svůj vliv a vytvořil na Jelcinovi stále méně závislé centrum moci. S prohlubujícími se ekonomickými problémy se cesty Chasbulatova a Jelcina začaly rozcházet. Bývalý prezidentův spojenec jej veřejně označoval za alkoholika (opodstatněné obvinění) a zpochybňoval jeho způsobilost k úřadu. Nyní přišel čas k otevřenému střetu Chasbulatova s Jelcinem o vládu nad Ruskem.²⁶

Začal další puč. Tentokrát nebyl Jelcin třetí stranou jako v roce 1991, kdy komunisté stáli proti Gorbačovovi. Prezident představoval hlavní terč pučistů. Chasbulatov dne 3. října 1993 shromáždil rebelující zákonodárce do Bílého domu, sídla Nejvyššího sovětu. Tam se zabarikádovali a vyhlásili výjimečné zasedání s cílem Jelcina svrhnout. Poslanci nejprve odhlasovali prezidentovo odvolání. Následně do funkce prozatímního prezidenta zvolili zhrzeného Ruckoje. Lepší satisfakci si Ruckoj nemohl přát. Po hlasování Chasbulatov a Ruckoj, zářící vítězoslavnou spokojeností, společně vykročili na balkon Bílého domu, aby pronesli řeč ke shromážděným podporovatelům puče. „Je načase skoncovat s fašistickým diktátorem Jelcinem!“²⁷ hřímал Chasbulatov. Za hlasitého potlesku pak vyzval lid k zatčení a uvěznění „zločinného uzurpátora Jelcina“, snad v nevědomé (příčemž nechceme podceňovat Chasbulatovovu literární erudici) připomínce Shakespearova *Richarda III.* Rozvášněný dav naslouchal jako v transu. Ruckoj převzal slovo,

aby využil nahromaděné zloby podporovatelů. Ve snaze ochromit akceschopnost Jelcina a jemu loajálních lidí prozatímní prezident jmenovaný poslanci vybil dav k násilnému obsazení úřadu starosty Moskvy a televizního vysílače Ostankino na severu města. Pučisté by tak získali kontrolu nad správou metropole a zároveň nad televizní interpretací událostí v jejích ulicích.

Poslanci svržený, avšak *de facto* úřadující prezident Jelcin běsnil. Na adresu pučistů chrлил nesourodá obvinění z „komunistického revanšismu“ a „pomstychtivého fašismu“. Těmto „tvůrcům ozbrojené revolty proti mírumilovnému ruskému lidu nemůže být nikdy odpuštěno!“²⁸ varoval Jelcin. Po poradě se svými nejbližšími důvěrníky se rozhodl k tvrdému střetu s pučisty. Bílý dům se zabarikádovanými rebely nechal odstříhnout od telefonu a přívodu elektřiny i teplé vody. Stejně tvrdě prezident postupoval i proti propučistickým davům, které vyslyšely Alexandra Ruckého a napadly úřad starosty, vysílač Ostankino a v moskevských ulicích postavily barikády v přípravách na boj s Jelcinovými silovými složkami.

Silové složky zůstaly na straně prezidenta díky Jelcinovu loajálnímu ministrovi obrany a pobočnickovi Pavlu Gračevovi. Pokud by armáda Jelcina zradila, na tanku by pouhé dva roky po prvním puči mohl pózovat pro kamery Jelcinův nepřítel Chasbulatov. Avšak Gračev nejenže udržel silové složky pod kontrolou, ale dokonce je přesvědčil k splnění Jelcinova rozkazu tvrdě rozpráší puč. Poslal *ruskou* armádu — tanky a výsadkáře ve vrtulníku —, aby ostřelovali a dobyli *ruský* Bílý dům. Střechy moskevských budov byly posety snajpy, kteří pálili salvy do davů, civilistů i náhodných chodců. Výsledkem byl desetihodinový hrůzný chaos. V ulicích hořela auta a obchody. Na chodnících úpěli zranění a krváceli mrtví.²⁹ Bílý dům černal v plamenech.

Poslední vzepětí bolševiků nemohlo čelit převaze bezpečnostních složek. V bezvýhodné situaci se 4. října po poledni vzdali k zatčení. Po čtyřech měsících věznění v nechvalně známé moskevské věznici Lefortovo obdrželi Chasbulatov, Ruckoj a pět jejich spojenců v pokusu o puč milost, nehledě na dřívější Jelcinova slova. Milost jim udělila, ironicky, nově zvolená dolní komora ruského parlamentu. Duma, kde Chasbulatov ani Ruckoj již neměli místo.

KAPITÁN VRAKU V ROZBOUŘENÉM MOŘI

Násilí v ulicích hlavního města, hořící Bílý dům, všudypřítomní mrtví a zranění, politici odvádění v poutech — obrazy říjnového puče zanechaly v myslích Rusů silný šrám. K chudobě, bídě, korupci a chaosu se nyní přidalo také politické násilí. Nikdo nevěděl, co Rusko čeká v dalších měsících.

Po porážce puče, zatčení jeho vůdců a uklizení mrtvol z moskevských ulic Jelcin usiloval o konsolidaci moci v politicky roztržité a emocionálně otřesené zemi. V atmosféře strachu a nejistoty prezident pouhé tři měsíce po puči protlačil národním referendem novou ústavu. Ta měla po vzoru Francouzské republiky relativně posílit roli prezidenta — garanta kontinuity a stability — vedle proměnlivého složení parlamentu a vlády. Ovšem pravomoci ruského prezidenta podle nové ústavy zásadně přesahovaly pravomoci jeho protějšku v Paříži. V duchu tradice carského i komunistického Ruska si prezident ponechal kontrolu nad silovými složkami — přebujelým aparátem ministerstva zahraničí a obrany i kontrarozvědky —, které měly podléhat přímo prezidentovi, nikoliv předsedovi vlády.³⁰

V době dvacetiletého „výročí“ puče již v prezidentském křesle pevně seděl Vladimir Putin a novináři při této příležitosti oslovili Chasbulatova se žádostí o reflexi událostí. Bývalý lídr puče proti Jelcinovi trávil penzi v prostě zařízené dače. Hořce novinářům připomněl, že Jelcin získal podporu pro novou ústavu, slovy Chasbulatova „super-ústavu“, díky ostřelování vlastního parlamentu. Výsledkem je, pokračoval sarkasticky Chasbulatov, „že dnes [2013] nemá v zemi žádnou moc nikdo kromě prezidenta. Bez jeho svolení si nemůžete ani kýchnout“.³¹ Od roku 2013 Putin ústavní pravomoci prezidenta ještě rozšířil a prohloubil. O tom ale později.

Nový parlament ani nová ústava však politický neklid v Ruské federaci nezažehnaly. Pravda, centrum země se mocensky stabilizovalo a Jelcinova pozice byla pevnější než dříve. Parlament ovšem zůstával nepředvídatelným zdrojem opozice proti Jelcinovi. V následujících letech se jej ještě třikrát neúspěšně pokusil odvolat.³² Prezidentova moc spolehlivě nedosáhla ani do všech koutů ruského rozlehlého, mnohonárodnostního státu. Jednotlivé regiony Ruska postupně získávaly jistou míru autonomie v rámci ujednání o rozdělení pravomocí mezi Moskvou a místními orgány. Jelcin se dobrovolně vzdával vlivu v regionech výměnou za zachování územní celistvosti. Tato ujednání pomohla zamezit případným separatistickým snahám a relativně stabilizovala správu ruského státu. Za cenu oslabování Moskvy tak koncem roku 1994 vymizely obavy z pokračujícího rozpadu již okleštěného Ruska.

Výjimkou byla Čečenská republika na severním Kavkazu s turbulentní minulostí. Čečensko se stalo součástí Ruska až v roce 1859. V roce 1944 Stalin všechny obyvatele kvůli údajné neloajalitě přesídlil do Kazachstánu. Na území Čečenska se vrátili až v roce 1950 — bez jakýchkoliv sympatií k Moskvě.

Nyní pod vedením generála Džochara Dudajeva požadovali úplnou nezávislost.

Jelcin v polovině roku 1994 schválil vojenskou operaci na svržení Dudajeva. Armáda napadla Čečence, tedy své občany, a ruské stíhačky bombardovaly z pohledu Moskvy vlastní území v největší vojenské operaci na ruské půdě od druhé světové války. V hlavním městě Grozném, v Stavropolu, Dagestánu a jinde následovaly měsíce brutálního válčení, partyzánských útoků a atentátů. Po dvou letech bojů zemřelo okolo 10 000 ruských vojáků a 35 000 Čečenců. V Čečensku proběhla „nejzpackanější válka v ruské historii“,“³³ prohlásil frustrovaný Jelcin. Prezidentovu frustraci — a sklon k jejímu utěšování prostřednictvím alkoholu — prohlubovaly pokračující problémy se zamýšleným přerodem Ruska v tržní kapitalistickou ekonomiku.

Jelcin spoléhal na finanční i odbornou pomoc Ameriky. Ve Spojených státech v lednu 1993 nahradil v prezidentském úřadu republikána Bushe a jeho ještráby liberální demokrat Bill Clinton. Ten, vědom si svého charismatu a šarmu, si zakládal na osobním stylu politiky. S Jelcinem tak od prvních dní budoval vřelý, až přátelský vztah. Jejich setkání byla plná zářivých úsměvů, plácání po zádech i vstřícných gest — kvůli Jelcinovi zpravidla spojených s konzumací alkoholu. Clinton vnímal Jelcina jako zosobnění nového, kapitalistického Ruska. Americký prezident tak stál v průběhu říjnového puče bezvýhradně na straně svého protějšku. Jelcinovy vyzyvatele Clinton vnímal jako odpůrce svobody a demokracie, kteří musí být za každou cenu poraženi.

Hned následující den po potlačení puče, 5. října, Clinton osobně telefonicky pogratuloval Jelcinovi k úspěšnému zastavení vznikající občanské války. „Prezident Jelcin neměl jinou

alternativu jak obnovit pořádek,“ prohlásil tehdy Clinton.³⁴ Později odtajněné dokumenty ukázaly připravenost Clintona a jeho ministra zahraničí Warrena Christophera zůstat na straně Jelcina nehledě na případnou eskalaci boje s pučisty.³⁵ Amerického prezidenta nezajímal počet obětí ani násilí spojené s Jelcinovým triumfem. Billa těšilo, že v Kremlu zůstal jeho oblíbený Boris, s nímž si tolik rozumí a rád vypije sklenku.

V Clintonovi tak měl Jelcin spolehlivý protějšek — silného politika, pro něhož byla ekonomika prioritní a který plně podporoval transformaci Ruska. Tato transformace byla ovšem stále zatížena triumfalistickým smýšlením o konci dějin, v kombinaci s americkou neinformovaností a nadřazeností. Transformaci často prováděli povýšení američtí teoretici, kteří sklouzávali k mentorování a dáváním rad svým „neznalým“ ruským kolegům. Jelcin byl kapitánem vraku na rozbouřeném moři. Abychom posoudili zásluhy a selhání amerických reformatů i jejich ruských partnerů — včetně jejich dopadu na další vývoj Ruska —, ponořme se nyní do divokých let ruské privatizace, do doby zrodu neřízené tvrdé tržní ekonomiky i politicky vlivných oligarchů.

3 VIDĚT DEVADESÁTKY A ZEMŘÍT

*„Máme důvod věřit, že budoucnost Ruska
dopadne podle toho, jak dobře si jeho lídři
osvojí katechismus šokové terapie.“*

Peter Passell během působení Jeffreyho Sachse v Rusku¹

*„Svoboda! Zaplnit poštovní schránky,
oči, uši a mozky komerčním odpadem
proti vůli lidí.“*

Alexandr Solženicyn o zkušenosti z USA²

← Americký prezident William Clinton usiloval o vybudování osobního vztahu s ruským protějškem Borísem Jelcinem.

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Ztracená země.

Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.